

Katedra pomocných věd historických a archivnictví

Základy pomocných věd historických 2

studijní opora pro kombinovanou formu bakalářského studia
studijního programu Archivnictví–historie, specializace Archivnictví

Mgr. Lenka Horáková, Ph.D.

Hradec Králové

2017

Anotace

Cílem výuky je seznámit posluchače s částí disciplín z okruhu pomocných věd historických. V rámci předmětu Základy pomocných věd historických 2 to budou Genealogie, Heraldika, Epigrafika, Kodikologie, Metrologie a Numismatika. Další pomocněvědné disciplíny budou vyučovány v rámci předmětu Základy pomocných věd historických 1. Posluchači se v rámci přednášek seznámí se základní terminologií používanou v uvedených disciplínách, s vývojem disciplín, s otázkami a problémy, kterým se jednotlivé vědy věnují, s metodami práce, se základní literaturou. V rámci seminářů pak budou procvičovat praktické dovednosti, jejichž osvojení je nutné pro práci historika i archiváře, přičemž bude pokračovat procvičování četby historických textů, procvičování převodů dat historických pramenů, dále procvičování blasonu v rámci heraldiky, procvičování popisu rukopisu v rámci kodikologie, procvičování sestavování rodových posloupností v rámci genealogie.

Základní informace o kurzu

- povinný předmět, doporučený **první ročník (letní semestr)**
- úspěšné absolvování tohoto kurzu je nezbytnou podmínkou pro zápis některých dalších kurzů!, např. jednotlivých pomocných věd historických v dalších ročnících
- počet **kreditů 5**, rozsah výuky **8 hodin přednášek a 4 hodiny semináře** a individuální konzultace
- předmět je ukončen **zkouškou**
- podmínky připuštění ke **zkoušce**:
 - docházka!
 - aktivní účast v seminářích,
 - plnění dílčích úkolů,

Tematický plán kurzu

1. – 2. Genealogie: seznámení s terminologií, vývojem disciplíny, řešenými otázkami, metodami. V semináři sestavení základní rodové posloupnosti.
3. – 4. Heraldika: seznámení s terminologií, vývojem disciplíny, řešenými otázkami, metodami. V seminářích nácvik blasonu.
5. – 6. Epigrafika: seznámení s terminologií, vývojem disciplíny, řešenými otázkami, metodami. V seminářích procvičování četby historických textů.
7. - 8. Kodikologie: seznámení s terminologií, vývojem disciplíny, řešenými otázkami, metodami. V seminářích nácvik popisu rukopisů.
9. – 10. Metrologie: seznámení s terminologií, vývojem disciplíny, řešenými otázkami, metodami. V seminářích nácvik převodu měrných a váhových jednotek.

11. – 12. Numismatika: seznámení s terminologií, vývojem disciplíny, řešenými otázkami, metodami. V seminářích procvičování převodu dat historických pramenů.

Základní literatura

HLAVÁČEK Ivan – KAŠPAR Jaroslav – NOVÝ Rostislav, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2015 (páté rozšířené vydání).

BLÁHOVÁ Marie, *Historická chronologie*, Praha 2001.

HLEDÍKOVÁ Zdeňka – KAŠPAR Jaroslav – EBELOVÁ Ivana, *Paleografická čítanka*, Praha 2014 (druhé vydání).

Jak postupovat při samostudiu

- **každé téma je strukturováno** na oddíl obecných cílů, studijních materiálů, dílčích úkolů a doplňující literatury
- na **obecné cíle** by si měl být student schopen po dokončení studia tématu odpovědět (tyto otázky také tvoří základ diskuze při závěrečném kolokviu)
- **studijní materiály** představují učební texty poskytující základní orientaci a strukturu probíraných témat, popř. další materiály dostupné ve fondu fakultní Lesákovy knihovny či univerzitní knihovny (vstup do e-katalogu: <http://arl.uhk.cz/arl-hk/cs/vyhledavani/>) nebo jsou pro přihlášené uživatele k dispozici ve složce vyučujícího na webu UHK (<https://www.uhk.cz/cs-CZ/UHK/Header/rozsirene-vyhledavani?lidId=kotlima1>)
- každý studijní materiál je provázen sérií **dílčích úkolů** v podobě konkrétních otázek, jejichž zodpovězení vede k odpovědím na obecné otázky a k celkovému pochopení analyzovaného tématu; vypracované dílčí úkoly jsou podkladem pro připuštění ke zkoušce
- k hlubšímu porozumění problematice a doplnění uváděných učebních textů je ke každému tématu doporučena **doplňující literatura**, která je k dispozici v knihovně či v elektronické podobě

GENEALOGIE

Slovníček základních pojmů:

GENUS – rod (lat.)

POKREVENSTVÍ – označení osob, pocházejících od jediného předka

PŘÍBUZENSTVÍ – rodinný vztah, který vznikl sňatkem

VÝVOD – nejpoužívanější forma genealogického vyobrazení, které zahrnuje všechny předky výchozí osoby

ASCENDENT – označení pro přímého předka

PROBANT (STŘEN) – výchozí osoba, od které se zkoumá vývod

ZTRÁTA PŘEDKŮ – stav, kdy dojde ke ztrátě linie předků jako následek sňatku příbuzných osob

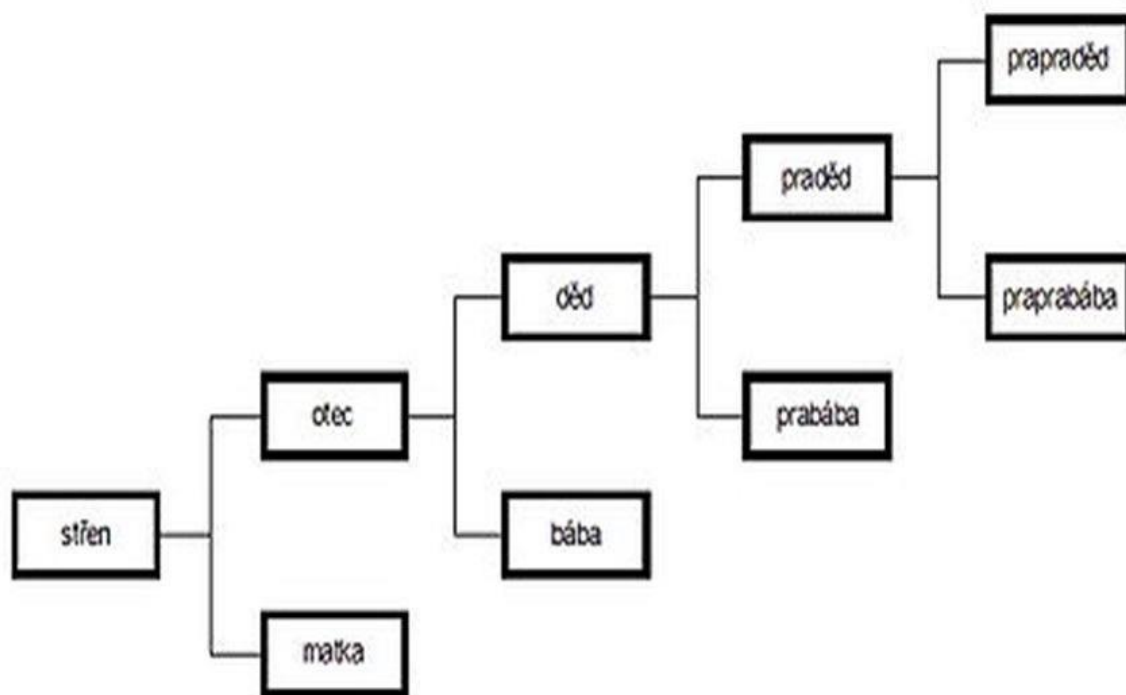
AGNÁTI – označení pro mužské předky

KOGNÁTI – označení pro ženské předky

ROZROD – genealogická metoda, která sleduje ženské a mužské potomky určité osoby

RODOKMEN – nejjednodušší genealogická tabulka, která uvádí předky výchozí osoby po otcovské linii

RODOKMEN

Literatura:

Josef PETERKA, *Cesta k rodinným kořenům aneb praktická příručka občanské genealogie*, Praha 2016.

Jarmila KREJČÍKOVÁ – Tomáš KREJČÍK, *Základy heraldiky, genealogie a sfragistiky*, Praha 1987.

Václav HÁSEK, *Učebnice pro začínající rodopisce*, Praha 2014.

Jan MAREŠ, *Latinsko-český slovník pro genealogy*, Praha 2013.

Genealogické a heraldické listy

Vladimír POUZAR, *Almanach českých šlechtických rodů*, Stříž 2010.

David HEY, *Oxford companion to family and local history*, Oxford 2010.

Henry POHANKA, *Po stopách vlastních předků*, Litvínov 2009.

Petr BAHN, *Familienforschung und Wappenkunde*, Geisberg 1998.

Boleslav LUTONSKÝ, *Lexikon genealoga*, Praha 2003.

Otázky a úkoly:

- 1) Jaké existují zdroje informací k rodinné historii?
- 2) V jakých archivech jsou zpravidla uloženy matriky?
- 3) Jaké události se zapisovaly do církevních matrik?
- 4) Jaké hmotné památky lze využít v genealogii?
- 5) Na základě vědomostí a informací z rodných listů vytvořte čtyři generace genealogického vývodu.

HERALDIKA

Slovníček základních pojmů:

HERALDIKA - souhrnný název, který zahrnuje jak vlastní umění heraldiky (Ars Heraldica), tj. schopnost sestavit obsahově výstižný a umělecky hodnotný erb, ale také nauku o erbech - vzniku a vývoji, funkci erbů a o jejich správném popisu (Scientia Heraldica).

ERB - nazýván též heraldický znak, je barevné a stále znamení na štítě a dalších částech zbroje evropského bojovníka, které se postupně rozšířilo i na další nositele (jednotlivce, sociální skupiny i právnické osoby). Účelem erbu je jednoznačná identifikace svého nositele. Je vytvářen dle stanovených pravidel a popisován určeným způsobem.

HEROLD - název odvozený z původního HARIOWALDUS, jenž u starých Germánů označoval znalce rodových totemů a symbolů. Nazýval se tak úředník, pověřený evidencí existujících erbů a tvorbou nových. Jeho povinností bylo detailně znát existující erby a spolehlivě identifikovat jejich nositele. Do jeho kompetence spadalo též představování poselstev, organizování nejrůznějších slavností a rytířských turnajů.

BLASON - slovní popis erbu, řídící se stanovenými zásadami a pravidly. Při blasonování se užívá odborná heraldická terminologie a respektuje se určený postup při popisu jednotlivých částí erbu. Je podstatou heraldiky a některými vědci je nadřazen výtvarnému ztvárnění erbu. Jeho podstatou je umění heraldicky vnímat erb a odlišit tak jeho podstatu od výtvarných detailů, jimiž se projevuje individualita umělce, ale pro heraldiku nejsou podstatné.

TINKTURA – souhrnný název pro heraldické kovy (zlato a stříbro), heraldické barvy (červená, zelená, modrá a černá) a heraldické kožešiny (kunina, sobolina, popeličina, hermelín) jež tvoří heraldikou povolené zbarvení erbu. Jejich využití a možnosti kombinace jsou přesně stanoveny heraldickými pravidly.

PALATIN – od středověku nejvyšší dvorský hodnostář v Uhrách, zástupce panovníka. Od 16. století měl pravomoc vydávat erbovní listiny.

Složení erbu

Jednotlivé části erbu začínají být užívány postupně.

Základní části erbu tvoří, jež by měl mít každý erb, jsou:

- štít se znamením
- přilba s příkryvadly
- klenot

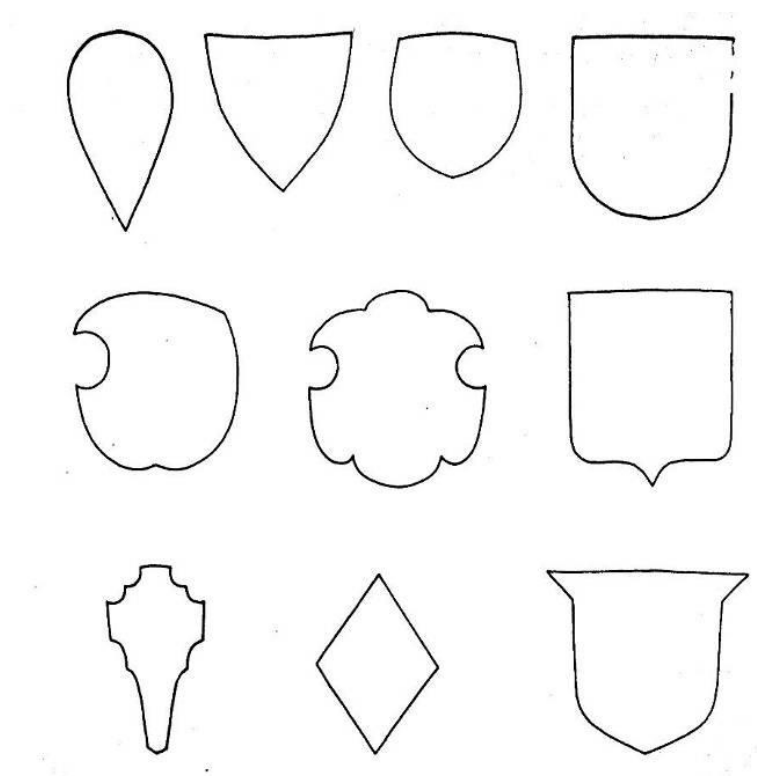
Kromě toho může být erb doplněn určitými částmi, které nazýváme vedlejší nebo honosné.

Těmi jsou:

- štítonoši a strážci štítu
- pláště a znakové stany
- prapory a korouhve
- koruny
- klobouky a čepice
- řády • příznaky a vedlejší značky
- jiné odznaky
- hesla rodová a válečná

Základní části erbu

Štít

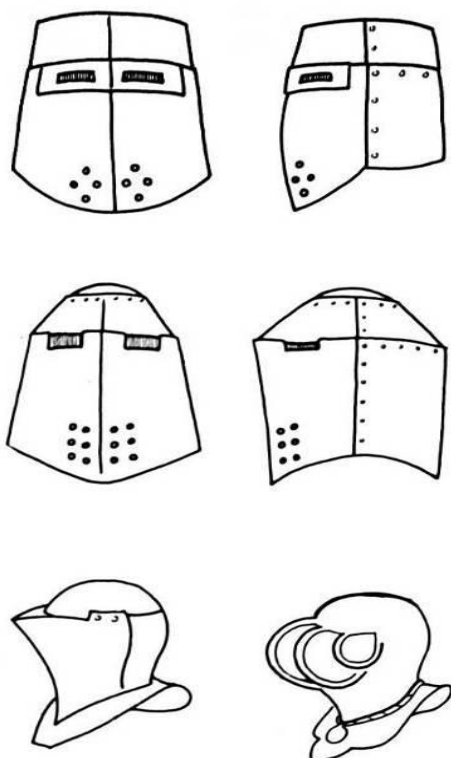
Různé typy štítů. Při výčtu zleva doprava a od shora dolů jmenujme – štíty normanský, gotický, soudečkový, španělský, kolčí, polský, francouzský, ve tvaru koňské hlavy, routový a novoanglický.

Obecně jsou heraldikou využívány především štíty gotický, španělský, kolčí a francouzský. Jejich názvy nejsou výsledkem vědecké práce a nejedná se o odborné termíny v pravém slova smyslu odkazující ke geografickému původu štítů, názvy štítů vznikly převzetím obecně užívaných pojmů vycházejících ze starší nepřesné literatury a zvyku.

Přilba s příkrývadly

Přilba je neodmyslitelnou součástí výzbroje bojovníka. Jejím praktickým účelem je ochrana hlavy a obličeje rytíře. V heraldice začala být využívána jen o málo později než štít. Nese na sobě klenot a příkrývadla.

Typy přileb používaných naopak ve válečnictví již do heraldiky nepronikly.

Typy přileb. Nahoře přilba hrncová, pod ní přilba kbelíková, vlevo dole přilba kolčí a vpravo dole přilba turnajová.

Příkrývadla jsou kusy látky splývající po stranách přilby z klenotu. Jejich význam byl zřejmě nejprve praktický, měly chránit rytíře před slunečním žářem a přímými údery, proto těsně obepínaly přilbu. Doložit je můžeme od třináctého století, kdy je máme zachyceny tak, že viditelná je jen jejich vnější strana. Od čtrnáctého století se všelijak vystříhují a v heraldice se kreslí tak, jakoby se nadouvala ve větru. Jejich tinktury odpovídají zbarvení erbu a hlavní figury. Vnější strana příkrývadla zachycuje zpravidla barvu a vnitřní kov.

Kolčí přilba se zlato-černými příkrývadly.

S přilbou, příkrývadly a klenotem jsou úzce spojeny tzv. točenice a koruny. Bývaly umísťována na přilbě tam, kde byla přilba spojená nýty a šroubky s klenotem za účelem jejich zakrytí. Točenice byly kusy látky v tinkturách příkrývadel, spletené a položené na přilbě. Později je točenice nahrazována korunou, jež byla považována za honosnější a často byla součástí povýšení erbu.

Klenot

Pod pojmem klenot v heraldice označujeme plasticky vytvořenou ozdobu přilby. Účel této ozdoby je stejný jako v případě štítu, tedy identifikovat lépe bojovníka. Předstupněm zavedení klenotu byly barevně pomalované přilby, se kterými se setkáváme již ve dvanáctém století. První klenoty jsou zaznamenány v průběhu století třináctého, zhotovovány byly ze dřeva a kovu. Zpočátku byla jejich volba náhodná a závisela na libovůli nositele. Postupně se konstituovaly klenoty do dvou skupin:

- 1/ klenoty opakující znamení na štítě. Míra shody klenotu s erbovním znamením je ovšem různá. Klenot může být úplně shodný nebo jen používat barvy erbovního znamení.
- 2/ klenoty volené nezávisle na znamení na štítě.

Klenot se umísťoval na přilbu přímo nebo prostřednictvím pomocného klenotu. To v případě, že klenotem byla herodská figura, kterou nebylo možné připevnit k přilbě přímo. Takovými pomocnými klenoty byly nejčastěji rohy, křídla, čepice, lidské trupy, desky.

Možnost určité libovůle při volbě klenotu byla využívána pro odlišení jednotlivých větví jednoho rodu nebo i pro rozlišení jednotlivce.

Honosné kusy

K honosným kusům náleží všechny zbytné části erbu. Jejich užívání bylo do značné míry vyjádřením vlastního významu, později také dobové módy.

Štítonoši a strážci štítu

Představují ochránce erbu, a tedy i ochránce jeho majitele (nositele). Rozdíl mezi oběma je vzdáleností, v níž se nacházejí od štítu. Štítonoši stojí v bezprostřední blízkosti štítu a dotýkají se jej – tedy štít nesou či drží. Strážci štítu stojí opodál podél štítu, kterého se nedotýkají. Štítonoši se v kompozicích erbu vyskytovali častěji, jsou jimi nejčastěji andělé, lidské postavy, zvířata či bájně bytosti, ale mohou jimi být i rostliny či neživé předměty.

Udělení štítonošů bylo v novověku obvyklým polepšením erbu.

Černo-stříbrní gryfové jako štítonoši městského znaku města Kraslice.

Řády a vyznamenání

Bývají umístěny na stuze či honosném řetězu obtáčeném kolem štítu. Nejčastěji vyskytujícím se je řád zlatého rouna. Studium řádů a vyznamenání se zabývá faleristika.

Řád zlatého rouna.

Hesla rodová a válečná

Jednoduchá, úderná sousloví bylo možné umístit na pásku pod štít. Asi nejznámější je rodové heslo Popelů z Lobkovic: „Popel jsem a popel budu“. Tento zvyk přetrvává dodnes kupříkladu na vlajce prezidenta ČR (prezidentské standartě), kde čteme heslo: „Pravda vítězí“.

Koruny, čepice a klobouky

Náleží k poměrně častým honosným kusům, nahrazují (ev. doplňují) přilbu s klenotem nad štítem. Vcelku dobře je heraldicky zpracováno užívání hodnostních korun: hraběcí má devět perel, svobodných pánů sedm perel a rytířů pět perel.

U některých vrstev obyvatelstva – např. u duchovních, kteří primárně nejsou válečníky, je nahrazování přilby zcela běžné. Jejich pokrývkou hlavy je nejčastěji tiára v případě papeže či mitra neboli infule v případě arcibiskupů, biskupů a opatů. Specifické jsou kněžské klobouky, jež se nejprve kladly přímo nad štít, později se nad ním vznášejí. Z klobouků splývají po stranách šňůry na zavazování zdobené střapci. V osmnáctém století se v užívání klobouků vyvinul systém, kdy každý hodnostář v církevní hierarchii má přiřazen klobouk určité barvy a s přesně daným počtem střapců po stranách. Jmenujme aspoň ty neužívanější. Kardinálové užívají červený klobouk s 15 střapci na každé straně, arcibiskupové klobouk zelený s 10 střapci, biskupové rovněž zelený klobouk, ale jen se 6 střapci, opati klobouk černý rovněž se 6 střapci a řadoví kněží taktéž černý klobouk s jedním střapcem.

Prapory a korouhve

Jejich studiu se věnuje především věda nazvaná vexiologie, která zkoumá vztah mezi znamením na štítě a na praporci.

Svůj význam měly hlavně v boji. Korouhve byly symbolem lenního pána, pod jehož vedením jeho lidé bojovali. V boji znamenala ztráta korouhve prohranou bitvu. V heraldice jsou korouhve určeny pouze nejvýznamnějším pánům (vladařům).

Znakové pláště a znakové stany

Představují poměrně mladou součástí heraldiky.

Znakový plášť obvykle červené barvy vychází z knížecí koruny, je oboustranně souměrně řasen. Okraje má lemovány zlatem, zespodu je podšit hermelínem.

Znakový stan je figurou speciálně vytvořenou pro francouzského krále Ludvíka XIV. Znakový plášť již v této době nebyl dostatečně honosný. Vzhledově vycházejí zřejmě z podoby baldachýnu postaveného nad královským trůnem. Jedná se o kus vzácné látky, splývající ze zdobené kopule, na níž je položena koruna. Je doloženo jeho užívání jen některými evropskými panovníky.

Heraldické tinktury

Barevnost je jednou z podmínek heraldického umění. Podmínkou pro použité zbarvení je dobrá rozlišitelnost a viditelnost i na velké vzdálenosti. Z tohoto důvodu se v heraldice ustálilo jen několik barev, které souhrnně označujeme pojmem heraldické tinktury. Tento pojem zahrnuje:

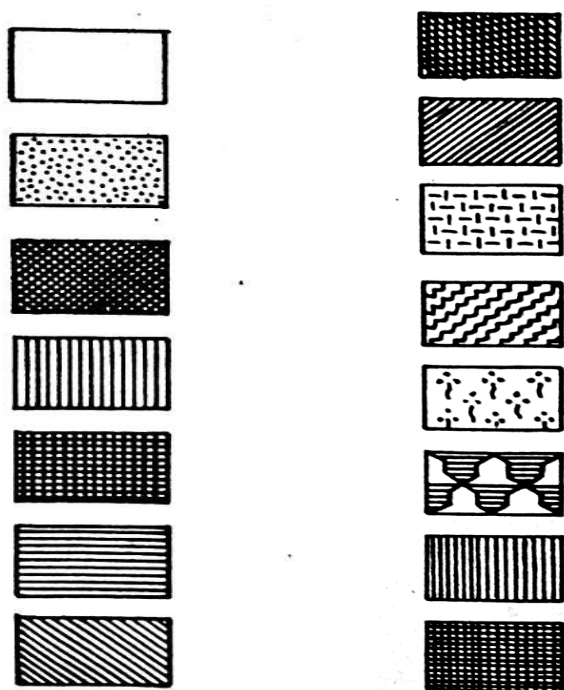
a/ heraldické barvy, jimiž jsou černá, červená, modrá a zelená. V osmnáctém století k nim přibýly purpurová, oranžová, hnědá a šedá, v devatenáctém století dokonce i odstíny jednotlivých barev.

b/ heraldické kovy, jimiž byly od počátků rozuměny jen stříbro a zlato, znázorňované pomocí bílé a žluté barvy. V novodobější heraldice mohou být užity tam, kde to erbovní figura vyžaduje ještě ocel a železo.

c/ heraldické kožešiny, jimiž jsou kožešina hranostaje neboli hermelín, kožešina veverky neboli popeličina a kožešiny kuny a sobola. Jejich užití v heraldice vychází ze zvyku zpevňovat štíty kůží a zdobit je kožešinou.

Pro vzájemné kombinování jednotlivých barev, kovů a kožešin existují určitá pravidla, která zmíníme v kapitole o blasonu.

Při výtvarném záznamu erbu se velmi často namísto barev užívá systém grafických značek označující jednotlivé tinktury. Každá tinktura má svou specifickou značku, výjimku tvoří kožešiny sobolína a kunína, které se značí stejně jako červená a černá barva. Při případném blasonu erbu je třeba je doprovodit slovním nebo písemným komentářem, v našich podmínkách se s nimi však v podstatě nesetkáme.

Grafické značky pro heraldické tinktury. Levý sloupec odshora dolů: stříbro, zlato, železo, červená barva, černá barva, modrá barva, zelená barva. Právý sloupec odshora dolů: hnědá barva, purpur, šedá barva, přirozená barva, hermelín, popeličina, sobolína a kunína.

Blason

Pod pojmem blason rozumíme slovní popis erbu, řídící se stanovenými zásadami a pravidly. Při blasonování se užívá odborná heraldická terminologie a respektuje se určený postup při popisu jednotlivých částí erbu. Je podstatou heraldiky a některými vědci je nadřazen výtvarnému ztvárnění erbu. Jeho podstatou je umění heraldicky vnímat erb a odlišit tak jeho podstatu od výtvarných detailů, jimiž se projevuje individualita umělce, ale pro heraldiku nejsou podstatné.

Hlavní zásady blasonu

Pro osvojení si umění správně blasonovat je zapotřebí znát několik nejdůležitějších zásad a pravidel.

Zrcadlové pravidlo: na erb či znak se hledí jako člověka. V blasonu proto erb popisujeme tak, jako bychom jej popisovali z hlediska jeho nositele, jenž stojí za ním. Jednoduše řečeno při blasonu jsou pravá a levá strana vyměněny.

- Pravidlo heraldických tinktur: v heraldice lze použít jen heraldické barva a heraldické kovy.
- Pravidlo kovu a barvy: v erbu se klade vždy kov na barvu a barva na kov. Křížení dvou barev či kovů je nepřipustné. Toto pravidlo platilo především v počátcích heraldiky, kdy byly erby ještě prakticky užívány. Později již nebylo možné jej přesně dodržovat. Jedinou přípustnou výjimku ve středověku tvořil erb Jeruzalémského království, kde na stříbrném štítě byl umístěn zlatý kříž.
- Pravidlo zbarvení příkrývadel: příkrývadla jsou z vnitřní strany vždy kovová (zlato, stříbro), z vnější strany barevná (červená, modrá, černá, zelená).
- Pravidlo jednoduchosti: Erb by měl mít co nejméně barev a co nejméně figur. Ideální erb má jedno znamení a dvě tinktury, z nichž jedna je kov. Masové porušování této zásady oznamuje úpadek heraldiky.
- Pravidlo jednoduché kresby: erbovní figury se zobrazují stylizované, ne v reálné podobě. Nemají žádné nadbytečné ozdoby. Zobrazené figuře musí rozumět osoba znalá blasonu nezávisle na svém rodném jazyce.
- Pravidlo zobrazování figur: figury se kreslí dle ustálených heraldických pravidel. Orel má vždy dvě hlavy a roztáhnuté křídla. Orlice hlavu jen jednu. Lev je dvouocasý, lvice jednoocasá, vykračují pravou nohou. Růže je pětistá, hvězda šestihrotá. Odchyly od konvenčního znázornění musí být odůvodněné a být uvedeny v slovním či písemném blasonu.
- Pravidlo velikosti erbovního znamení: erbovní znamení se nesmí dotýkat okraje štítu (nejedná-li se o figuru rostoucí z okraje štítu), ale musí být co největší tak, aby vyplňovalo téměř celé pole.
- Pravidlo naklonění štítu a přilby: v případě, že je štít nakloněný, hledí přilba přímo nebo ve směru náklonu štítu, nikdy ne opačně.
- Pravidlo o směru přilby a klenotu: klenot respektuje směr a náklon přilby. Není možné zobrazit jej natočený opačným směrem.
- Pravidlo shody štítu a přilby: erb je brán jako celek. Proto by měl odpovídat typ štítu a přilba. Není možné kombinovat například normanský štít a turnajovou přilbu či barokní kartuši a přilbu hrncovou.

- Pravidlo stručného a výstižného blasonu: blason musí být co nejjednodušší a zachytit všechny podstatné věci. Využívá heraldické terminologie.
- Pravidlo shody blasonu a výtvarného ztvárnění erbu: Co není uvedeno v blasonu, do erbu nepatří. Je zakázáno ztvárňovat věci, které poté nelze blasonovat.
- Pravidlo sestavování blasonu: blasonuje se nejprve barva pole, poté barva figury a pak figura samotná. Při složitějších erbech se postupuje vždy zprava doleva a odshora dolů. Srdeční štít(ek) se popisuje jako první nebo jako poslední. Při více přílbách se většinou popisují přílby a jejich klenoty zprava doleva (heraldicky). Teprve po popisu celého erbu přistoupíme k popisu jeho honosných kusů. Zde jako bychom postupovali od štítu do stran (popíšeme tedy nejprve řády, které štít pevně obtácejí, pak případně štítonoše - je nutné uvést, zda hledí na erb nebo se odvracejí, pak uvedeme klobouk nebo korunu nad štítem, dále heslo a válečný pokřik a nakonec znakový plášť). Pro naznačení polohy figur na štítě užíváme některé vžitě termíny (souvisí s heroldskými kusy).

3.2 Heroldské kusy a obecné figury

Znamení zobrazená na štítě můžeme rozdělit do dvou velkých skupin:

a/ heroldské figury/kusy

b/ obecné figury

Heroldské kusy – označujeme jimi různé geometrické tvary či barevná pole celého štítu. Nejjednoduššími heroldskými kusy jsou různá dělení štítu. Dotýkají se v drtivé většině okraje štítu.

Mezi základní heroldské kusy patří štít dělený, tedy rozpůlený horizontálně vedenou linkou, jež se dotýká krajů štítu. Štít polcený je rozpůlený vertikálně vedenou linkou, jež se dotýká okrajů štítu. Jejich kombinací dostáváme štít čtvrcený. Štít rozpůlený linkou z pravého horního rohu do levé dolní části štítu se nazývá kosmo dělený, naopak štít rozpůlený linkou vedenou z levého horního rohu do pravé spodní části štítu se nazývá šikmo dělený. Většina ostatních heroldských figur vzniká jejich variacemi a kombinacemi.

Obecné figury – označujeme jimi ta znamení, která jsou vzata z okolního světa (člověk, zvířata, rostliny, věci, atd.) nebo jsou známa z lidské fantazie (božstva, nadpřirozené osoby a potvory). Rámcově o nich platí, že se nedotýkají okraje štítu.

Můžeme je rozdělit do několika skupin:

1) přirozené

a/ životné – což jsou člověk a jeho části, zvířata, rostliny

b/ neživotné - hlavně figury pozemské (oheň, voda, skály, atd.) a nadpozemské (Slunce, hvězdy, oblaka, ...)

2) nadpřirozené

a/ vyšší bytosti (božstva, andělé, světci)

b/ potvory a bájná zvířata (jednorozec, gryf, pegas, fénix, drak, bazilišek, ...)

3) umělé figury

a/ zbraně a zbroj

b/ oděv, okrasy a šperky

c/ hudební nástroje, zvony a rolničky

d/ předměty z mlynářství, rybářství a lodnictví

e/ stavby a jejich části

f/ odznaky světské a církevní

g/ koule, kotouče a kruhy

h/ písmena a značky

Literatura:

Tomáš KREJČÍK – Jarmila KREJČÍKOVÁ, *Základy heraldiky, genealogie a sfragistiky*, Praha 1987.

Milan BUBEN, *Encyklopedie heraldiky*, Praha 2003.

Bruno HEIM, *Heraldry in the Catholic Church. Its Origin, Customs and Law*, Gerrards Cross 1981.

Ladislav VRTEL, *Heraldická terminológia*, Martin 2009.

Ladislav VRTEL, *Osem storočí slovenskej heraldiky*, Martin 1999.

Karel František Schwarzenberg, *Heraldika*, Uherské Hradiště 1992.

Henry POHANKA, *Heraldika v souvislostech*, Praha 2013.

Thorsten Huthwelker, *Die Darstellung des Ranges in Wappen und Wappenrollen des späten Mittelalters*. Thorsten Huthwelker, Ostfildern 2013.

Tomáš KREJČÍK – Michal FIALA, *Erbovní listiny Archivu Národního muzea*, Praha 2001.

Johann SIEBMACHER, *Erneuet- und Vermehrtes Wappen-Buch, In welchen Aller hoher Potentátem, ... Churfürsten, Fürsten, Gefürsteten Grafen, Grafen und Herren, Baronen, Rittern ... Wappen, Schilde, Helmen, Kleinodien ... In schönen Kupffern vorgebildt ... In sechs Theilen*, Nürnberg 1896.

Otázky a úkoly:

- 1) Z jakých částí se může skládat erb? Které části jsou povinné?
- 2) Z jakého důvodu se začaly erby a znaky v historii využívat?
- 3) Uveďte, ve kterých pramenech a na kterých hmotných památkách lze nalézt erb?

KODIKOLOGIE

Slovníček základních pojmů:

BORDURA – ozdobný okraj, druh knižního dekoru užívaného od konce 70. let 15. století.

CEREMONIÁL – liturgická příručka obsahující návod ceremonií příslušných biskupovi či papeži. Užívala se jako doplněk k rubrikám, misálu, pontifikálu a rituálu.

EXPLICIT – konec obsahové části rukopisu

FILIGRÁN – též průsvitka; průhledem proti světlu patrná výrobní značka papírny.

FOLIO – 1. synonymum pro list, lícová strana se značí zkratkami *a* či *r* (recto) *b* či *v* (verso).

2. Jedenkrát na výšku přeložený arch se dvěma potištěnými listy v tiskařské složce.

FORMÁT KNIHY – výškové a šířkové parametry publikace. V případě, že je stanovena za hlavní kritérium formátu složka s určitým počtem listů, rozlišujeme základní typy formátu *folio* 2° (potištěný dvoulist), *kvalt* 4° (čtyři potištěné listy ve složce), *osmerku* 8° (osm potištěných listů ve složce), které jsou rozšířeny po celém světě. Očíslování se později aplikovalo i pro menší dvanáctku (12°), šestnáctku (16°) a elzevirský formát (24°).

IMPRESSUM – informace o tisku, tiskaři, místě a datu vydání, nejčastěji je ve spodní části titulního listu.

INCIPIT – začátek obsahové části rukopisu

KOLOFON – písařský závěr na konci rukopisu; může obsahovat název rukopisu, autora, výjimečně jméno písaře

KONVOLUT – nejméně dvě monografie spojené knižní vazbou do jednoho exempláře.

OŘÍZKA – horní, dolní a přední čili hřbetu protilehlý okraj knihy; termínu se užívá v souvislosti s popisem knižní vazby v případě, že se jedná o zlacenou ořízku.

PALIMPSEST – znovu použitý pergamen; původní text byl vyškrábán, pergamenový list pak byl popsán novým textem.

PAPÍR – tenká, hladká psací látka

Vynalezen ve 3. tisíciletí př. n. l. v Číně, kde byl vyráběn z konopí, na přelomu 2. a 1. st. př. Kr. vyráběn z hedvábných a lněných hadrů.

Arabové poznali papír r. 751 po bitvě s Číňany na řece Talass, v 10. st. vznikla papírenská střediska v Damašku a Egyptě, do r. 1150 pronikla znalost papíru do Araby okupované Valencie.

Nejstarší papírovou písemností v Čechách je městská kniha Starého Města pražského (1310), papír byl dovezen z Itálie. První papírna u nás doložena r. 1499 na Zbraslavi, dále následují

Trutnov (1505 – 1847), Frýdlant (existuje 1527), Praha – Staré Město pražské ostrov Štvanice (první dílna existuje 1524 a zrušena po 1860, druhá existuje ca 1597), Jihlava – Stará Hora (1540 – 1904), Praha – Libeň (pol. 16. st., zrušena v 18. st.), Nedošín u Litomyšle (existuje 1557, zrušena 1854), Ústí n. L. (1559) ad. Nejstarší ruční papírna na Moravě byla založena r. 1505 v Olomouci.

PECIE – části rukopisů, které půjčovali stacionáři k jejich přepisu

PERGAMEN – vysoce trvanlivá psací látka živočišného původu. Přípravovala se z kůže ovcí, koz, telat nebo ještě nenarozených jehňat. Název dostal podle maloasijského města Pergamon, kde se začal vyrábět za vlády krále Eumena II. (197 – 159 př. Kr.).

PÉRO – psací potřeba pro psaní na všechny paleografické psací látky.

PŘEDSÁDKA – samostatné listy vevázané před první a za poslední list rukopisu.

PŘÍDEŠTÍ – prostory na vnitřních stranách desek.

PŘÍVAZEK – monografie přivázána za hlavní dílo konvolutu.

ROZETA – stylizovaný květ růže nebo kopretiny s hvězdicově uspořádaným okvětím.

RUBRIKA (z lat. ruber = červený, rubrica = světle červené minerální barvivo, též sloupec psaný červeně) – červený nadpis biblických knih a rozsáhlejších děl liturgické povahy, který býval před rokem 1500 v sazbě vynechán a dodatečně vepsán rubrikátorem.

RUBRIKÁTOR – tvůrce rubrik a kaligrafických doplňků ve středověkých psaných textech, prvotiscích a řídce i starých tiscích z počátku 16. století. Většinou se jednalo o profesionálního písaře a koloristu v jedné osobě; červeně tištěné pravidlo předepisující v textu nebo na okraji listů breviáře, misálu a jiné liturgické literatury rituální úkon; unifikaci příslušných rubrik obsahuje ceremoniál; jeden z nejstarších sazebných prostředků sloužících prvotiskařům k optickému zvýrazňování sazby, která nebyla odstavci ani volnými řádky příliš členěna.

RUKOPIS – literární rukopis je takový rukopis ve tvaru kodexu nebo jednotlivých částí, výjimečně i rotulu, obsahující literární díla v nejširším smyslu slova či jejich částí, který vznikl pro široké potřeby literární praxe.

Rukopis (charakterizován podle Františka Hoffmana a Jiřího Pražáka)

1. zpravidla nebyl veden jako kniha úřední,
2. zpravidla nebyl nebo není součástí organického fondu ve smyslu archivním a mnohdy se vyskytuje v celcích vzniklých sběrnou nebo sběratelskou činností,
3. původní sepsání i opisy zpravidla sledovaly literární, vědecké nebo dokumentační cíle.

RYDLO – psací potřeba pro psaní na voskových tabulkách. Zpravidla bylo z kovu, ale také ze dřeva nebo z kosti, jehož obrácené strany se používalo na zahlazování chyb případně již nepotřebného textu.

STACIONÁŘ – původně veřejní písaři pro běžné potřeby, později zprostředkovávali půjčování vzorových exemplářů literárních textů k přepisu, zejména v univerzitních městech.

ŠTOČEK – obecné označení dřevěné či kovové tiskové formy.

VELÍN – nejjemnější pergamen vyrobený z kůže nenarozených jehňat.

VINĚTA – zdobný prvek v tištěných knihách, objevující se na prázdných místech v knize (nejčastěji na konci kapitoly).

VLYS – zdobný prvek v tištěných knihách, nejčastěji v záhlaví a zápatí textu.

Vnější znaky rukopisu:

- **knižní vazba** - papírová, plátěná, pergamenová, usňová; v rámci popisu rukopisu se popisuje také ořízka (v případě, že je zlacená); původní vazba x převazba

Velislavova bible – přední deska vazby

- **psací látky** – pergamen, papír

- **písmo a písarské ruce** – klasifikace písma (viz paleografie), důležité je časové zařazení rukopisu díky správnému paleografickému rozboru

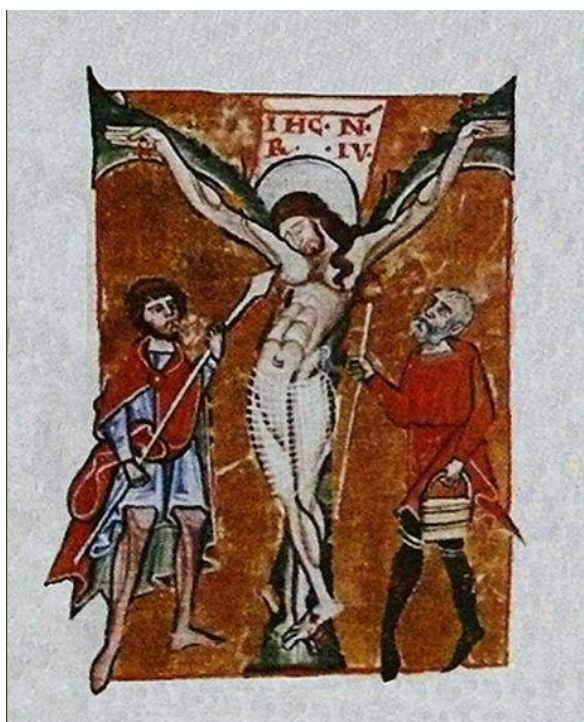
Bible Václava IV. – gotické knižní písmo, kaligraficky provedená bordura – motivy – iniciála W, latebnice, točenice, ledňáček

- **skladba rukopisu** – přispívá ke zjištění, zda je rukopis dochován komplexně
- **foliace**
- **jazyk** – latina, čeština, němčina

- **výzdoba** – miniatury, iniciály (ornamentální, figurální), bordury, rubrikace

Pasionál abatyše Kunhuty – ilustrace

Iniciála T s Kristem na kříži
(Mater verborum, 13. stol.)

Iniciála M s oběšeným Jidášem
(Mater verborum, 13. stol.)

Mater Verborum – figurální iniciály

- notace

Antifonář královny Elišky Rejčky, figurální iniciála, notace.

Vnitřní znaky rukopisu

- **autor a titul** – nebývá vždy uveden
- **obsah** – ve středověkých rukopisech je častý výskyt více obsahových celků v jednom rukopise; při popisu rukopisu se mohou označovat konkrétními názvy, pokud je známe, nebo se vymezí pomocí incipitu a explicitu
- **vlastnické záznamy** – exlibris, supralibros, přípisky; údaje o tom, kdo rukopis vlastnil, o prodeji knihy, koupi, darování; mohou se také vyskytovat záznamy genealogického charakteru (typické pro novověké modlitební knihy); údaje o dřívější katalogizaci, starší signatury
- **čtenářské přípisky** – poznámky k textu

Zásady popisu rukopisů:

Základní metodická pomůcka:

Jiří Pražák – František Hoffmann – Jiří Kejř – Irena Zachová, Zásady popisu rukopisů.

Sborník Národního muzea – C XXVIII, 1983, s. 49–95.

https://www.mua.cas.cz/sites/default/publicFiles/SOUBORY/2015/09/22/11-22-33/rkp_zasady.pdf

Literatura:

Mathias Franc KLUGE ed., *Handschriften des Mittelalters: Grundwissen Kodikologie und Paläographie*, Ostfildern 2014.

Ivan HLAVÁČEK, *Úvod do latinské kodikologie*, Praha 1994.

Mirijam BOHATCOVÁ, *Česká kniha v proměnách staletí*, Praha 1960.

Petr VOIT, *Encyklopedie knihy*, Praha 2008.

Kristýna SEDLÁČKOVÁ, *Tajemství barokní knihy*, Litoměřice 2017.

Michele CAMPOPIANO – Henry BAINTON ed., *Universal chronicles in the high middle ages*, Woodbridge 2017.

Peter BEAL, *A Dictionary of English Manuscript Terminology 1450 – 2000*, New York 2008.

Jaromír HOŘEC, *Počátky české knihy*, Praha 2003.

Zur Katalogisierung abendländischer Handschriften in Deutschland. Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie, Frankfurt a. M. 1963.

Časopis: Studie o rukopisech

Otázky a úkoly

- 1) Vyhledejte tři středověké rukopisy české provenience a popište, o čem pojednávají.
- 2) Kdy byl vynalezen knihtisk? Jak se říká tiskům, které vznikly do roku 1500?
- 3) Zamyslete se, u kterých institucí vznikaly v historii knihovny.
- 4) Jak se jmenuje a o čem pojednává nejznámější středověký rukopis české provenience, který je zároveň považován za největší rukopisnou knihu světa? Kde se v současné době nachází?

EPIGRAFIKA

Slovníček pojmů:

HROB – synonymum hrobového místa či označení komplexu hrobového místa a sepulkrálního artefaktu.

HROBKA - stavebně upravené hrobové místo, určené k opakovanému pohřbívání

CHRONOGRAM – pamětní nápis, který součtem svých zvýrazněných písmen v římském počítání podává datum příslušné události.

KENOTAF – hrob či náhrobek bez pohřbu s memoriální a symbolickou funkcí.

KRYPTA – podzemní či polopodzemí prostory, sloužící vesměs k opakovanému pohřbívání, méně k pěstování kultur světců.

NÁHROBEK – při stěně nebo volně stojící trojrozměrný sepulkrální artefakt; vyskytuje se v interiéru i exteriéru.

NÁHROBNÍK – kamenná nebo kovová deska kryjící hrob ve zdi nebo v podlaze kostela.

NÁHROBNÍ NÁPIS – nápis bez vymezeného účelového nositele (např. na stěně). Často se jedná o novější kopie.

NOSITEL NÁPISU – objekt, který fyzicky nese nápis, nápis je tedy vyhotoven na jeho povrchu či v jeho materiálu.

SARKOFÁG – schránka k uložení rakve.

SEPULKRÁLNÍ PAMÁTKY – sepulkrální artefakt s nápisem měl plnit dvě funkce – reprezentaci zemřelého, jeho individuality a jeho rodu a dále prezentaci zbožnosti.

TUMBA – určitou reflexí starověkého sarkofágu, s tím, že pozůstatky zemřelého se nenacházejí uvnitř artefaktu, nýbrž v hrobovém místě pod ním.

Číslice:

- římské – používají se kontinuálně od dob antiky do současnosti
- arabské - v oblasti epigrafiky se objevovaly ojediněle od 80. let 14. století, po polovině 15. století měly významnější zastoupení, během 16. století začaly převažovat nad římskými

Jazyky nápisů:

- latina
- čeština
- němčina

Nápisová paleografie:

I) Majuskulní nápisová písma

- kapitála
- novověká kapitála
- raně humanistická kapitála
- románská majuskula
- gotická majuskula

II) Minuskulní nápisová písma

- gotická minuskula
- fraktura
- humanistická minuskula
- kurzíva a polokurzíva

Epitaf.

Literatura:

Jiří ROHÁČEK, *Epigrafika v památkové péči*, Praha. Dostupné z <https://www.npu.cz/publikace/met34epigr.pdf> .

Ladislav VIDMAN, *Psáno do kamene. Antická epigrafie*, Praha 1975.

Rudolf KLOOS, *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Darmstadt 1992.

Robert FAVREAU, *Épigraphie médiévale*, Turnhout 1997.

Walter KOCH, *Inschriftenpaläographie des abendländischen Mittelalters und der frühen Neuzeit. Früh- und Hochmittelalter*, Wien – München 2007.

Miroslav FLODR, *Zásady popisu středověkých a novověkých epigrafických památek*, in: Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university, C 21–22, 1975, s. 167–174.

Helga GIERSELEN – Clemens BAYER, *Inschriften, Schriftdenkmäler: Techniken, Geschichte, Anlässe. Mit zahlreichen Beispielen und Hinweisen zum Sammeln und Deuten*, Niedernhausen 1995.

Otázky a úkoly:

- 1) Dle metodiky uvedené v knize *Epigrafika v památkové péči* vytvořte popis jedné epigrafické památky.
- 2) Najděte chronogram na epigrafické památce a určete dataci.
- 3) Zkuste srovnat časová období, kdy se užívala gotická minuskula k běžnému psaní a k vytváření nápisů.

HISTORICKÁ METROLOGIE

Slovníček pojmů:

METRICKÁ SOUSTAVA – soustava základních fyzikálních veličin, založena na jednotce 1 metr a jejích násobcích. Byla navržena v roce 1790 ve Francii.

DÉLKOVÉ MÍRY – souborný název pro míry vyjadřující délku (v českých zemích např. prst, píd', loket, provazec)

PLOŠNÉ MÍRY – označení pro míry vyjadřující velikost plochy (v českých zemích např. lán, jitro, provazec)

DUTÉ MÍRY – označení pro míry řídkých věcí (např. vědro, soudek, pinta)

SUTÉ MÍRY – označení pro míry sypkých látek (strych, věrtel, hrst)

KUBICKÉ MÍRY – využívají se k určení množství některých pevných látek (např. dříví: sáh, látro)

POČETNÍ JEDNOTKY – jsou výsledkem počítání jednotlivých kusů na vyšší jednotky:

tucet = 12

veletucet = 144

kopa = 60

mandel = 15

Literatura:

Helmut KAHNT, *Alte Masse, Münzen und Gewichte*, Leipzig 1986.

Gustav HOFMANN, *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy 1873–76*, Plzeň 1984.

František ROUBÍK, *Zemští měřiči v Čechách v 16. až 18. století*, SAP 15, 1965, s.269–301.

August SEDLÁČEK, *Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách*, Praha 1923

Metrologische Untersuchungen über Gewichte, Münzfüsse und Masse des Alterthums in ihrem Zusammenhange, Berlin 1838.

Šimon PODOLSKÝ Z PODOLÍ, *Knížka o měrách zemských*, Praha 1933.

Miloslav BĚLOHLÁVEK, *Staré míry, váhy a peníze. Stručný přehled*, Plzeň 1984.

Otázky a úkoly:

- 1) S jakými vědami úzce souvisí historická metrologie?
- 2) V jakých pramenech lze využít při studiu historické metrologie?
- 3) S jakými pomocnými vědami historickými historická metrologie nejvíce souvisí?

Vyjmenujte tři osobnosti, které se věnovaly historické metrologii.

NUMISMATIKA

Slovníček pojmů:

BANKOVKY – papírové peníze vydávané bankou

BRAKTEÁTY – stříbrné jednostranné mince (v českých zemích byly používány ve 13. století)

DENÁRY – stříbrné mince (v českých zemích byly používány v 10. – 13. století)

GROŠE – stříbrné mince, v českých zemích využívány ve 14. – 16. století

JAKOST (RYZOST) – poměr drahého kovu k přísadám

KREDITNÍ PLATIDLO – symbolizuje na sobě uvedenou hodnotu.

MĚNA – určitý poměr peněz mezi sebou, založena na oběhu drahého kovu (např. korunová měna)

NATURÁLNÍ PLATIDLO – přírodní platidlo (např. sůl, med, dobytek)

PAPÍROVÁ PLATIDLA – kreditní platidla (peněžní znaky), které uvádí do oběhu stát jako platidla s nuceným oběhem (= státovky) nebo emisní banka, jako bezúročné poukazy, ve kterých je slibována výplata buď drahými kovy nebo devizami.

STÁTOVKY – papírové peníze vydávané státem

STŘÍŽ – celková hrubá váha mince

SYMBOLICKÉ PLATIDLO – zmenšeniny skutečných předmětů (např. malé sekyrky, srpy)

TOLARY – velké stříbrné mince, v českých zemích je znám jako jáchymovský tolar, platilo se jím od 16. do 19. století

ZRNO – váha drahého kovu v minci

Historický přehled:

- **Denárová měna** (cca 955 – 1300)
- **Grošová měna** (1300 – 1547)
- **Měna tolarová**
- **Rakouská měna** (1857 – 1892)
- **Korunová měna** (1892 – 1918)
- **Korunová měna ČSR** (1918 – 1923)

Denár Vratislava II., avers

Pražský groš, avers

Půltolar, mince rodu Šliků

Literatura:

Emanuela NOHEJLOVÁ-PRÁTOVÁ, *Základy numizmatiky*, Praha 1986.

Petr VOREL, *Od pražského groše ke koruně české*. Praha 2000.

Josef SMOLÍK, *Pražské groše a jejich díly*, Praha 1971.

Gustav SKALSKÝ, *Stručný přehled vývoje českého mincovnictví*, Praha 1937.

Emanuela NOHEJLOVÁ-PRÁTOVÁ, *Z příběhů pražské mincovny*, Praha 1929.

Karel KURZ, *Úvod do antické numismatiky-I. Řecké mince*, Praha 1982.

Vlastislav NOVOTNÝ, *Münzen Tschechoslowakei 1918–1993, der Tschechischen Republik und der Slowakischen Republik 1993–1998*, Hodonín 1998.

Otázky a úkoly

- 1) Kdy a proč proběhla v českých zemích tzv. velká kalada?
- 2) Kdy a proč se začaly využívat bankovky?
- 3) Jaký je rozdíl mezi měnovou a peněžní reformou?
- 4) Popište vývoj mincí v českých zemích.